

فصل نامه جندی شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال ششم، شماره ۲۲، تابستان ۱۳۹۹

تاریخ و معماری پاسارگاد و چرخاب برازجان در دوره کورش بزرگ

زینب (آتوسا) عباسی^۱

تاریخ دریافت: ۹۹/۳/۱۱

تاریخ پذیرش: ۹۹/۴/۱۵

چکیده:

کوروش بزرگ بعد از پیروزی بر آستیاگ آخرین پادشاه ماد در پادگان مادی پایزگدا (پاسارگاد) و به افتخار این پیروزی و موفقیت بزرگ دستور به بنیان کاخ‌های باشکوهی داد که در آن زمان در ایران نظیر نداشت. وی اوج اقتدار خود را در پاسارگاد به معرض نمایش گذاشت. کوروش بزرگ با چه هدفی بعد از پاسارگاد به ساخت کاخ چرخاب برازجان اقدام کرده است؟ این پژوهش از منابع کتابخانه‌ای و اطلاعات بدست آمده از حفاریات باستان‌شناسی بهره گرفته است. بر اساس کاوش‌های باستان‌شناسی و آثار بدست آمده کاخ چرخاب تداعی کننده پاسارگاد است. با توجه به شیوه معماری و استفاده از سنگ‌های سیاه و سفید زمان احداث کاخ چرخاب را به کوروش بزرگ بنیانگذار زنجیره هخامنشی منسوب کرده‌اند. چرخاب برازجان کاخ ناقصی است که با هدف گسترش و قدرت کوروش بزرگ در حاشیه دریای پارس (خلیج فارس امروزی) ساخته شده و هرگز مسکونی نشده است.

کاخ‌های پاسارگاد از آثار بارزش و نفیسی از آغاز حکومت کوروش می‌باشد که به عنوان یک اثر ملی و ابتکاری ساخته و معرفی شده‌اند و کاخ چرخاب برازجان سمبلی از پیشرفت و تکامل معماری کاخ‌های پاسارگاد است که بصورت یک اثر هنری جدید از حکومت و قدرت کوروش بزرگ حکایت دارد. کاخ چرخاب در اواخر سلطنت کوروش ساخته و پرداخته شده و عقیم ماندن کاخ

۱. دبیر تاریخ شهرستان گناوه و کارشناس ارشد باستان‌شناسی گرایش تاریخی atousa.abbasi73@gmail.com

مصادف با مرگ وی به سال ۵۲۹ ق. م دانست؛ بنابراین می‌توان بنای کاخ را در همین حدود یعنی ۵۲۹ ق. م دانست. از نظر پلان و نقشه و خصوصیات معماری کاخ چرخاب اقتباس از کاخ‌های پاسارگاد بخصوص کاخ اختصاصی کوروش می‌باشد. این کاخ احتمالاً توسط همان معمارانی ساخته شده که کاخ‌های پاسارگاد را بر پا کرده‌اند. بر اساس نتایج بدست آمده در این پژوهش، پاسارگاد به عنوان پایتخت سیاسی-مذهبی و چرخاب برازجان یک پایگاه و مقر سیاسی-اقتصادی در دوره سلطنت کوروش بزرگ شناخته شده‌اند. و این که معماری و بنای کاخ چرخاب تداوم پیدا نکرده علاوه بر مرگ کوروش، احتمالاً درگیری‌های سیاسی، عوامل طبیعی منطقه (سیلاب) و مشکلات اقتصادی نیز دخیل بوده‌است.

واژگان کلیدی: هخامنشی، کوروش، پاسارگاد، چرخاب، برازجان.

۱- مقدمه:

کوروش بزرگ بنیانگذار شاهنشاهی ایران در سال ۵۵۳ ق. م علیه آستیاگ آخرین پادشاه ماد قیام کرد و او را در نزدیکی شهر پاسارگاد بعد از دو سال شکست داد. و همدان مرکز دولت ماد را متصرف شد و به حکومت ماد پایان داد. سال ۵۵۹ ق. م آغازگر پادشاه هخامنشی بود، و این دوره یکی از ادوار پرافتخار و با شکوه ایران می‌باشد. وی به افتخار پیروزی بر آخرین پادشاه ماد دستور به ساخت کاخ‌های باشکوهی در پاسارگاد را داد. همچنین وی توانست ضمن فتح بخشی از آسیای صغیر در سال ۵۳۹ ق. م بابل را فتح کند و قلمروی امپراطوری هخامنشی را در آسیای صغیر نزدیک وهم مرز مصر آخرین قدرت بزرگ باقی مانده گسترش دهد. کوروش بزرگ دستور داد به منظور سیادت دریایی ایران در حاشیه خلیج فارس کاخی عظیم و چشمگیر برپا شود «علی اکبر سرفراز باستان‌شناس و کاوشگر کاخ چرخاب در گزارشات خود چنین نوشته‌است: ساخت بنای عظیم کاخ چرخاب در برازجان و حوالی خلیج فارس تسلط داشتن بر آبهای این دریا و نظارت بر ساحل خلیج فارس دانسته‌اند، که می‌تواند سد محکم و قاطعی از تسلط ایرانیان بر این دریا باشد».

بر اساس فرضیه نگارنده در این پژوهش، کوروش بزرگ احتمالاً ۱- برای گسترش روابط سیاسی با کشورهای همجوار دریای پارس و ارتباط با کشورهایی که از طریق این دریا

میسر بوده است ۲- تجارت دریایی و رونق اقتصاد حکومت هخامنشی ۳- علاقه وی به عمران و آبادانی، کاخ چرخاب را در حوالی دریای پارس ایجاد کرد. ساخت کاخ چرخاب در برازجان بخاطر همجواری و نزدیکی با دریای پارس بعنوان یک پایگاه و مقر سیاسی - اقتصادی در منطقه حایز اهمیت بوده، همچنین با توجه به شرایط آب و هوای منطقه در زمستان، نوع سازه و معماری، کاخ مذکور کاخ فصلی بوده و نمیتوان آن را یک کاخ دائمی برای سکونت و پایتخت دوم کوروش تلقی کرد.

محوطه باستانی پاسارگاد، قصرها و باغ‌هایش و آرامگاه مؤسس سلسله، کورش بزرگ گواهی استثنایی از تمدن هخامنشی در ایران است.

این بنا از قطعه سنگ‌های بزرگ سفید آهکی که روی هم قرار دارند ساخته شده است و صفا آرامگاه را که متشکل از شش ردیف پلکان مرتفع است و همچون هرم خودنمایی می‌کند ایجاد کرده است.

مهم‌ترین ویژگی کاخ چرخاب، تکنیک ساخت پایه ستون‌های سنگی مکعب شکل است که به طریق دقیق و ظریفی تراش و صیقل داده شده است به گونه ای که در اتصال سنگ‌ها از هیچ نوع ملاط یا وسیله دیگری استفاده نشده، در معماری مدرن دنیا تنها با کاربرد دستگاه‌های تراش صنعتی امکان‌پذیر است. روش صیقل سنگها و اتصال آنها و نحوه استفاده از ترکیب رنگ، عایق بندی و مقاوم سازی در این سازه هخامنشی حتی در پاسارگاد و تخت جمشید هم مشاهده نشده است. بقایای کاخ چرخاب اگرچه اندک و محدود است اما جایگاهی منحصر به فرد در تاریخ معماری ایران دارد.

در کاخ چرخاب برازجان، فاصله هریک از پایه ستون‌ها با یکدیگر ۲ متر است. این پایه ستون‌ها در دروازه شاهی نصب شده‌اند.

استفاده از جنس سیلیسیس روی کف بنا از موضوع‌های قابل توجه در این کاخ است که بعنوان اندود کف به کار گرفته شده است، و از نظر رنگ و جنس و روش ساخت موضوع قابل تأملی است.

در تمام آثار و محوطه‌های کاخ‌های هخامنشی، استفاده از سنگ است. اما کاخ چرخاب برازجان تنها نمونه ای از این عصر است که در بنای آن هم سنگ استفاده شده هم آجر.

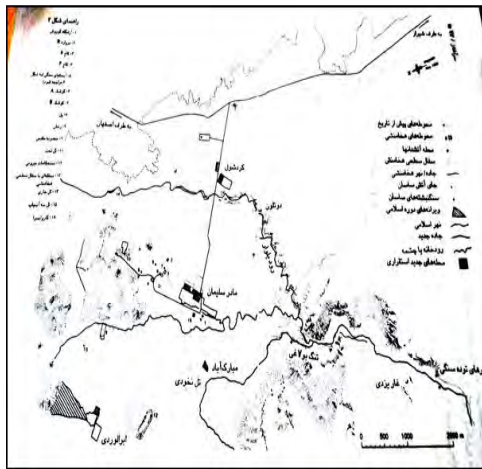
در معماری وزیباشناسی کاخ چرخاب انتخاب و تنوع رنگ در ستون هاست که اولین بار در محوطه سنگی چرخاب برازجان دیده می‌شود. در دو اثر پاسارگاد و تخت جمشید در تراش ستون‌ها به رنگ سنگی که ستون از آن تراش خورده اکتفا شده‌است. در حالی که در کاخ چرخاب، تکنیک صیقل و تراش سنگ‌ها این امکان را به هنرمند داده که از سنگ‌هایی بادورنگ متفاوت سیاه و سفید استفاده شده‌است.

کوروش بزرگ عاشق عمران و آبادانی بوده و بسیاری از آثار ارزشمند معماری او بدون شک در زیرگرد و خاک روزگار نمانده‌است. شاهکار پیشرفت معماری وی در اواخر حیاتش برپا شده، این بنای جالب توجه کاخ چرخاب برازجان است که با خاموش شدن چراغ زندگی در تاریکی محض فرورفت و به همین جهت ناقص و ناتمام ماند. و اینکه معماری کاخ تداوم پیدا نکرده و ادامه معماری میسر نشده علاوه بر مرگ کوروش، احتمالاً درگیری‌های سیاسی، عوامل طبیعی منطقه (سیلاب) و مشکلات اقتصادی نیز دخیل بوده‌است.

۳- موقعیت جغرافیایی پاسارگاد:

پاسارگاد در عرض جغرافیایی ۳۰ درجه و ۱۲ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی ۵۳ درجه و ۱۱ ثانیه شرقی گرینویچ قرار دارد. ارتفاع متوسط آن ۱۸۹۰ متر از سطح خلیج فارس است. پاسارگاد یا دشت مرغاب، جلگه مرتفعی در ۷۰ کیلومتری شمال شرقی مرودشت و ۴۳ کیلومتری جنوب شرقی تخت جمشید و در ۱۳۰ کیلومتری شمال شیراز، نزدیک به سرحدات شمالی استان فارس واقع شده است.^۱ (تصویر ۱)

۱. سرفراز و فیروزمندی، باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی، ص ۹۳.

تصویر ۱- نقشه موقعیت جغرافیایی پاسارگاد. (اشمیت ۱۳۴۲، ۸۵۶)

در مجموع بیش از پنجاه اثر تاریخی در محوطه میراث جهانی پاسارگاد و پیرامون آن قرار دارد که شامل بقایای سکونتگاههای پیش از تاریخ تا استقرار گاه های اسلامی در سده های ششم تا هفتم هجری است.^۱ دشت پاسارگاد، از رودخانه ای به نام «پلوار» که در ایران باستان «مدوس» نامیده می شود؛ سیراب می شده است. پهنا و درازای این دشت ۲۰*۱۵ کیلومتر می باشد. از زمان باستان بسیار مصفا و سرسبز بوده، هم اکنون آرامگاه ابدی شهریار پارس در وسط آن باغستان ها قرار دارد. کمی دورتر به فاصله ۷۰۰ متر شمال شرق مقبره کاخ های شاهی قرار گرفته، پس از گذشت قرن ها شکوه و عظمت این بناها را می توان مشاهده کرد.^۲

۴- وجه تسمیه پاسارگاد:

نام قدیم پاسارگاد، احتمالاً پارس کده؛ به معنای اردوگاه پارسیان می باشد. نام پاسارگاد از اسم قبیله شاهان پارسی یعنی قبیله پاسارگاد گرفته شده که آنان را گرزگران معنی می داده است.^۳

۱. سامی، پاسارگاد قدیمی ترین پایتخت کشور ایران، ص ۸۶.

۲. سامی، پاسارگاد پایتخت و آرامگاه کوروش، ص ۱۲۵.

۳. سامی، پارسه و تخت جمشید، ص ۱۴۰.

از مورخین قدیم آناکیسن معلم اسکندر که به ایران آمد اسم این شهر را در کتاب خود «پارسه گرد» یعنی قلعه پارسی ذکر کرده.^۱

برخی از مورخین معتقدند که پاسارگاد در اصل «پارس کاده» یعنی جایگاه و شهر پارس چون دهکده و آتشکده، که همین ده و آتش است که به تدریج پاسارگاد شده است.^۲ پرفسور امستد معتقدند که پاسارگاد در اصل پارس کده یعنی تخت پارس بوده است، زیرا گاده و گاه به معنی تخت می‌باشد و به مرور زمان پاسارگاد شده است. به عقیده نگارنده، پاسارگاد: پاسار به معنی پارس می‌باشد و گاد معنی مکان و جایگاه. پس پاسارگاد یعنی مکانی که پارس‌ها در آنجا مستقر بودند. جایگاه قوم پارس.^۳

۵- تاریخ بنای پاسارگاد:

پاسارگاد در استان فارس یکی از مهم‌ترین محوطه‌های مربوط به عصر هخامنشی می‌باشد؛ که مورد توجه باستان‌شناسان و محققین فرهنگ و تمدن هخامنشی می‌باشد. جایگاه شاهنشاهی هخامنشی به دست کورش بزرگ (دوم) در سال ۵۵۹-۵۵۰ ق. م بنا شده که پایتخت اولین و دومین پادشاه هخامنشی یعنی کوروش و پسرش کمبوجیه بوده است.^۴ بنا به نظریه برخی از مورخان کوروش پاسارگاد را به یاد بود فتح ماد و درهم نوردیدن اساس سلطنت آزدهاک، آخرین پادشاه ماد بنا کرده است؛ زیرا معمول پادشاهان و کشورگشایان عهد قدیم چنین بوده است که وقتی فتح بزرگی نصیب آنها می‌شد شهری ساخته‌اند کوروش نیز بنا بر رسوم و آن سنت شهر پاسارگاد را ساخت و آن شهر اولین پایتخت حکومت هخامنشی در تاریخ شناخته شد.^۵ کورش بزرگ در محوطه پاسارگاد سه کاخ را احداث کرده که این کاخ‌ها شکوه و عظمت پادشاهی وی را به نمایش

۱. استروناخ، پاسارگاد گزارش از کاوش‌های انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳، ص ۱۲.

۲. توانگر، تخت جمشید، پاسارگاد و نقش رستم، ص ۹۷.

۳. فرضیات علمی نگارنده.

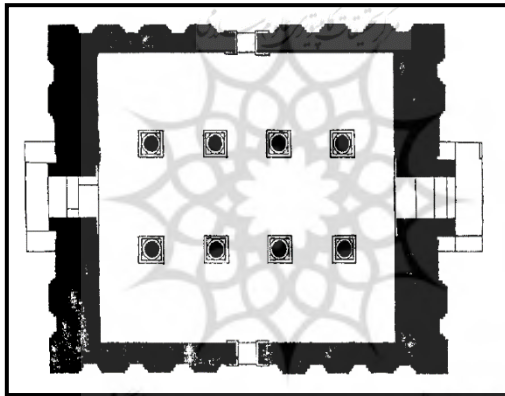
۴. پیرنیا، تاریخ ایران باستان، ص ۱۷۹.

۵. سامی، پاسارگاد قدیمی‌ترین پایتخت کشور ایران، ص ۷۵.

گذاشته است کاخ‌های کوروش در محوطه پاسارگاد عبارتند از: ۱- کاخ دروازه ۲- کاخ بارعام ۳- کاخ اختصاصی کوروش.^۱

۶- کاخ‌های کوروش در پاسارگاد : ۱- ۶ کاخ دروازه :

این کاخ با وسعت ۵۸۰ متر مربع در شرق مجموعه پاسارگاد و ۲۰۰ متری جنوب شرقی کاخ بارعام قرار دارد. این بنا دارای تالاری به وسعت ۶۸۶ متر مربع است که سقف آن را هشت ستون سنگی با ارتفاع تقریبی ۱۶ متر نگاه داشته است.^۲ (تصویر ۲)

تصویر ۲- پلان کاخ دروازه پاسارگاد. (استروناخ ۱۳۷۹، ۱۱۸)

زیر ستون‌ها با ابعاد ۲۲ متر و به شکل مکعب دو پله از سنگ سیاه ساخته شده‌اند که اکنون در پوشش کاه و گل محافظت می‌شوند. (تصویر ۳) وجود این زیر ستون‌ها ی بزرگ نشان دهنده عظمت کاخ است که متأسفانه امروز ناپود شده‌اند.

۱. سامی، پاسارگاد پایتخت و آرامگاه کوروش، ص ۱۲۷.
۲. استروناخ، «پاسارگاد مرکز جهان»، ص ۱۰۳.

تصویر ۳- پایه ستون های کاخ دروازه پاسارگاد. (نگارنده ۱۳۹۳)

این کاخ دارای دو درگاه اصلی در سمت شمال غربی بوده است. ودو اتاق نیز در نزدیکی درگاه های شرقی وجنوب غربی برای نگهداریان پیش بینی شده است. ارتفاع درگاه ها ۹ متر بوده که هم اکنون تنها یکی از جرزهای شمالی برج مانده است. بر این جرز نقش انسان با چهار بال در حال نیایش حجاری شده است. این نقش تنها سنگ نگاره تقریباً سالم موجود در بناهای پاسارگاد است.^۱

همچنین این کاخ دارای دودروازه ورودی فرعی بوده، وبه احتمال بیرون دروازه مجسمه دو گاو بالدار بزرگ وداخل آن را گاوهایی با سر انسان رو به سوی کاخها پاسداری می کردند. این کاخ ورودی به مجموعه پاسارگاد بوده است که شباهت با کاخ دروازه ملت ها در تخت جمشید دارد.^۲

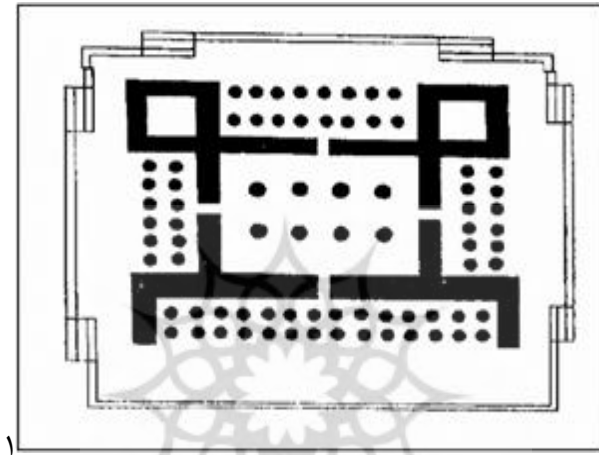
۲-۶- کاخ بار عام:

کاخ بارعام با عناوین تالار بار، وکاخ بار کوروش نیز شناخته است. این کاخ در وسط فضای بین کاخ دروازه وکاخ اختصاصی قرار دارد. همچنین در ۱۲۵۰ متری شمال شرقی آرامگاه

۱. سامی، پارسکده، ص ۱۸۴.

۲. همان.

کورش قرار گرفته است.^۱ عناصر قابل رویت این کاخ ۱ ستون بلند و سه جرز سنگی در کنارهم قرار دارند. مساحت کل این کاخ ۲۶۲۰ متر مربع است. (تصویر ۴) دورتادور این تالار به ارتفاع ۸۰ سانتی‌متر بادو ردیف سنگ سفید صیقل شده که ارتفاع ردیف اولی ۴۴ سانتی‌متر و دومی ۳۶ سانتی‌متر است، رده‌بندی شده بطوری که سنگ بالایی دو سانتی‌متر از سنگ زیرین قرار گرفته است.^۲

تصویر ۴- پلان کاخ بارعام پاسارگاد (استروناخ ۱۳۷۹، ۱۳۷) (۱۳۷)

تالار مرکزی این کاخ دارای چهار ایوان ستوندار در چهار سو می‌باشد: ایوان جنوبی: این ایوان ۲۸ ستون در دوردیف چهار تایی و پایه ستون‌ها مربع شکل می‌باشد. ایوان شمالی: این ایوان از ۴۸ ستون در دو ردیف ۲۴ تایی ساخته شده، طول این ایوان ۵۳ متر است.

ایوان‌های شرقی و غربی: هر کدام دارای ۱۶ ستون (هشت ردیف در دو ردیف) در این دو ایوان پایه ستون‌های دو تکه ای از سنگ‌های سیاه و سفید بدست آمده؛ قسمت شال

۱. استروناخ، پاسارگاد گزارش از کاوش‌های انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا. از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳، ص ۱۲۹.

۲. سامی، پارسه و تخت جمشید، ص ۱۷۳.

ستون‌ها با طرح‌های شیاردار افقی تزیین شده، شال ستون‌ها باریک و بلند و ستون‌ها با ارتفاع ۱۳ متر و قطر آن در حدود یک متر می‌باشد.^۱ (تصویر ۵)

تصویر ۵- پایه ستون های کاخ بارعام. (نگارنده ۱۳۹۳)

در این کاخ پایه ستون‌ها از سنگ‌های سیاه و سفید می‌باشند. در کف بنا از شن‌های سیاه صیقلی و قیر طبیعی مورد استفاده قرار گرفته است. کف تالار از دو طبقه سنگ سفید مفروش بود که سنگ‌های طبقه اول برای استحکام و زیر سازی بکار می‌رفته و طبقه دوم کف اصلی می‌باشد. این سنگ‌فرش با مهارت و استادی بی نظیری درزگیری و بهم الخاق گردیده است. کلفتی این سنگ‌ها ۴۰ سانتی‌متر و کوچکترین قطعات کمتر از ۱ متر نیست؛ ولی بزرگترین آنها از سه متر متجاوز است.^۲

۳-۶- کاخ اختصاصی کوروش:

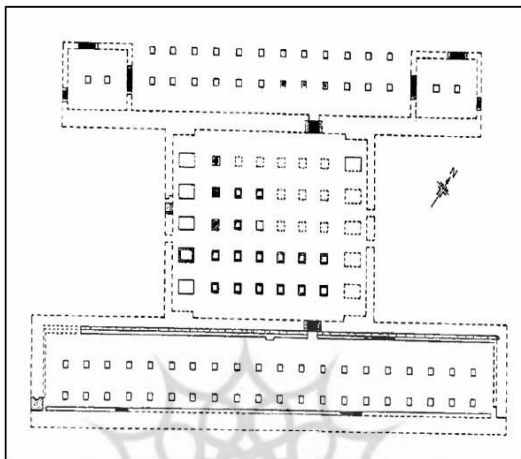
این کاخ در ۱۳۴۰ متری، آرامگاه کوروش بزرگ قرار دارد. وسعت کاخ ۳۴۲۷ (۷۷×۵×۴۴) متر مربع بوده است. این کاخ، بعنوان کاخ مسکونی کوروش شناخته شده؛ و بخاطر زیبایی عناصر سنگی خود شهرت یافته است.^۳ نقشه کلی شامل یک تالار

۱. سامی، پاسارگاد قدیمی‌ترین پایتخت کشور ایران، ص ۸۷.

۲. استروناخ، «پاسارگاد مرکز جهان»، ص ۱۱۲.

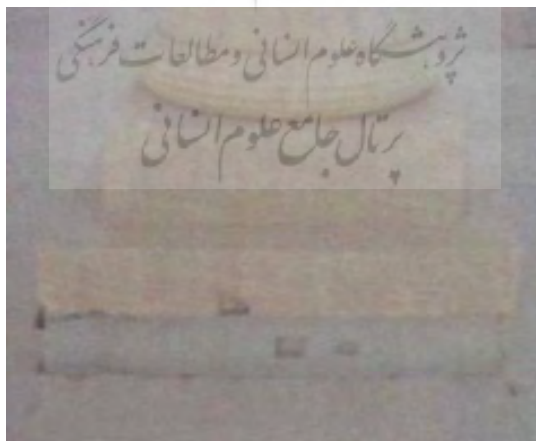
۳. عبیدی، پایتخت‌های شاهان هخامنشیان، ص ۱۵۳.

مستطیل شکل با پنج ردیف شش ستونی، یک ایوان بلند ورودی با دو ردیف ۲۰ ستونی و یک ایوان کوتاه غیر مفروش با پنج ردیف ۱۲ ستونی است. (تصویر ۶)

تصویر ۶- پلان کاخ اختصاصی کوروش در پاسارگاد. (استروناخ ۱۳۷۹، ۱۳۷)

داخل تالار مرکزی ستون‌ها ۱۰*۲۲ متر پهنا دارد. وسعت این تالار ۶۲۸ متر مربع می‌باشد. بخش‌هایی با پنج ستون خشت در کف دو انتهای تالار وجود دارد. (تصویر ۷)

تصویر ۷- پایه ستون کاخ اختصاصی کوروش در پاسارگاد. (نگارنده ۱۳۹۳)

۱-۳-۶- ایوان های کاخ:

ایوان شرقی: این ایوان ۶۶۰ متر مربع وسعت دارد. واز چهل ستون (دو ردیف در بیست ردیف) تشکیل شده، زیر ستون ها از دو سنگ مکعب سیاه و سفید تشکیل شده است. ایوان غربی: این ایوان دارای ۲۴ ستون در دو ردیف ۱۲ تایی. زیر ستون ها مانند زیر ستون های تالار شرقی است.

ایوان های شمالی و جنوبی: این ایوان ها دارای دو ستون وسه درب بوده است.^۱ مصالح و سازه استفاده شده در این کاخ، گچ-فیر-آجر و خشت می باشد. همچنین بنا با گچ نازکی سفیدکاری شده و روی آن را با رنگ قرمز و آبی رنگ آمیزی و گل کاری گردیده است. کف بندی تالار ظریف- دقیق و محکم واز سنک های سفید به قطر ۲۴ سانتی متر مفروش گردیده، زیر این سنگ فرش؛ سنگ فرش زبره تراش دیگری قرار دارد. قسمت مهمی از سنگ فرش ایوان ها، دوره بعد از اسلام برای سنگ های قبور مردگان به جای دیگر منتقل و برده اند.^۲

۷- موقعیت جغرافیایی کاخ چرخاب برازجان:

کاخ چرخاب (کاخ کوروش) در منطقه «چرخاب»^۳ در یک کیلومتری جنوب غربی برازجان^۴ و در ۶۵ کیلومتری شمال شرقی بوشهر واقع شده است. در داخل نخلستان ها در حدود ۵۰۰ کیلومتری جاده آسفالتی برازجان - بوشهر قرار دارد. (تصویر ۸)

۱. استروناخ، پاسارگاد گزارشی از کاوش های انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳، ص ۱۲۷.

۲. سامی، پاسارگاد قدیمی ترین کشور ایران، ص ۱۱۰.

۳. سرفراز، گزارش اولین فصل از کاوش های چرخاب برازجان، ص ۴۲.

۴. ابراهیمی، «تحلیل فضای کاخ های هخامنشی در برازجان»، ص ۴۵.

تصویر ۸- نقشه موقعیت جغرافیایی برازجان. (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان بوشهر)
شمال این مکان ارتفاعات معروف گیسکان و در جبهه جنوب غربی آن رودخانه فصلی «آردو»^۴ جریان داشته که به علت سهولت امر کشاورزی مکانی سرسبز و خرم و دارای نخلستان‌های فراوانی بود. این کاخ در دشت و بدون صفه سازی ساخته شده است.^۲ وجود «تل مر»^۵ از اتلال باستانی موقعیت زیست‌محیطی ساخت کاخ چرخاب را کاملاً روشن می‌سازد.^۳

۸- ساختار معماری و محیطی کاخ چرخاب:

یکی از بناهای مهم تاریخی در جنوب ایران کاخ چرخاب است و یکی از پایگاه‌های مهم ایران در دوره هخامنشی در ساحل خلیج فارس بوده، این کاخ در دوره کورش بزرگ بنیانگذار سلسله هخامنشی و با استفاده از سنگ سیاه و سفید ساخته شده است.^۱ از نظر حجاری و هنر معماری آن چنان که از پایه ستون‌ها و اشیا کشف شده بر می‌آید، جدیدتر و ظریف‌تر از پاسارگاد است؛ و می‌توان گفت این بنا در هنگام تکامل هنر اصیل حجاری معماری عصر کوروش ساخته شده است.^۲

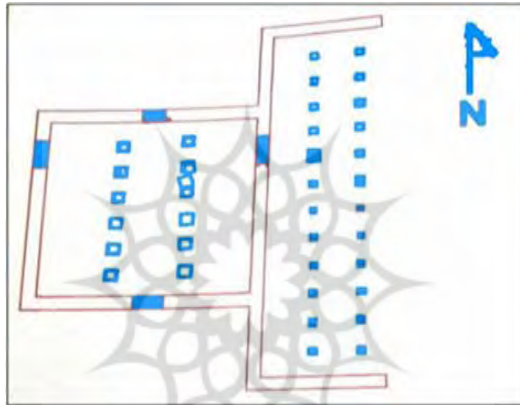
کاخ چرخاب، کاخ ناقصی است که به فرمان کورش بزرگ با هدف گسترش قدرت او در حاشیه خلیج فارس ساخته شد، اما هرگز مسکونی نشد. بر اساس شاخصه معماری

۱. سرفراز، گزارش دومین فصل کاوشهای چرخاب برازجان، ص ۹۸.

۲. سرفراز، گزارش چهارمین فصل کاوش‌های چرخاب برازجان، ص ۱۹.

ویلان ونقشه کاخ چرخاب برازجان الگو گرفته از کاخ اختصاصی کوروش در پاسارگاد می‌باشد.

این کاخ دارای تالار مرکزی مستطیل شکل ستون دار است با ۱۲ ستون در دو ردیف شش تایی. این بنا در ابعاد ۴۵*۳۵ احداث شده، عرض درونی تالار ستون دار محور شمالی-جنوبی ۱۸ متر و طول آن با محور شرقی-غربی در وضع موجود در انتهای پایه ستون‌های ردیف اول تا سنگ درگاه سیاه رنگ شرقی تالار مرکزی ۱۳ متر است (تصویر ۹).

تصویر ۹- پلان تالار مرکزی وایوان کاخ چرخاب برازجان (نگارنده)

پایه ستون‌های تالار از دو سنگ سیاه سفید رنگ ترکیب یافته‌اند، ۱۰، پایه ستون کوچک در تالار اصلی کاخ پیدا شده که شبیه پایه ستون‌های پاسارگاد است. (تصویر ۱۰)

تصویر ۱۰-ردیفی از پایه ستون های کاخ چرخاب برازجان.(ابراهیمی ۱۳۸۶، ۱۷۶)

ستون‌های این کاخ از نظر معماری در نوع خود بسیار بی نظیر هستند. حجاری که بر روی سنگ‌ها صورت گرفته به شک دایره است. معماران پرتلاش در کنار رشته کوه گیسکان این سنگها را حجاری نموده و سپس با طی کردن مسیری طولانی این سنگها را حمل نموده و در این مکان قرار می‌دادند. پایه ستون‌های دوازده‌گانه تالار کاخ چرخاب در فواصل ۱۶۰ متری از هم در دو ردیف شش تایی ایجاد شده‌است از مجموع آنها فقط سه پایه ستون از ردیف اول کامل شده‌است.^۱

از مجموع ۱۲ ستون تالار که در دو ردیف شش تایی بنا گردیده به ترتیب از جبهه شمالی فقط پایه ستون‌های اول و دوم و سوم و سالم و پایه ستون‌های چهارم و پنجم و ششم اصلاً نصب نشده و حتی شالوده آنها بصورت ناقص رها شده‌است.^۲ زیر ستون‌های تالار مرکزی این کاخ از چهار قطعه سنگ می‌باشد سه تا بصورت مکعب شکل و دیگری گرد می‌باشد. زیر ستون‌های مکعب شکل از دو قطعه سنگ سیاه و سفید رنگ یک اندازه و دیگری سفید رنگ کوچکتر می‌باشد که بر روی این سنگ شال ستون از رنگ سفید قرار

۱. سرفراز، گزارش پنجمین فصل کاوش‌های چرخاب برازجان، ص ۵۶.

۲. ابراهیمی، «بازیابی کاخ‌های هخامنشی در برازجان با انکا بر یافته‌های باستان‌شناسی»، ص ۳۱.

گرفته است (تصویر ۱۱) ترکیب سنگ سیاه و سفید در کاخ اختصاصی کوروش در پاسارگاد و کاخ چرخاب اجرا شده است.^۱

تصویر ۱۱- شال ستون سیاه رنگ ساده کاخ چرخاب برازجان. (نگارنده ۱۳۹۳)

در این کاخ مصالح اصلی سنگ می باشد. بخصوص سنگ قواره که بصورت گودیهای مختلف و مستطیل شکل در معدن تنگ گیر و کوه گیسکان مشاهده می شود. علاوه بر سنگ این مصالح نیز در کاخ مورد استفاده قرار گرفته است: گچ، ساروج، خاک رس، آجر پخته.^۲

بر اساسی یافته های باستان شناسی در این کاخ اطلاعات ارزشمندی در خصوص تکنیک های پوشش کف و عایق بندی سقف کاخ در اختیار قرار داده است در پوشش کف نوعی ملاط سفید رنگ و سرامیک مانند و همچنین گچ چاری استفاده شده است. همچنین بخشی از دروازه شاهی این کاخ که ناتمام مانده برخلاف تالار اصلی با لعابی از جنس سیلیسیس کف سازی شده است.^۳ (تصویر ۱۲)

۱. سرفراز و فیروزمندی، باستان شناسی هنر دوران تاریخی، ص ۹۵.

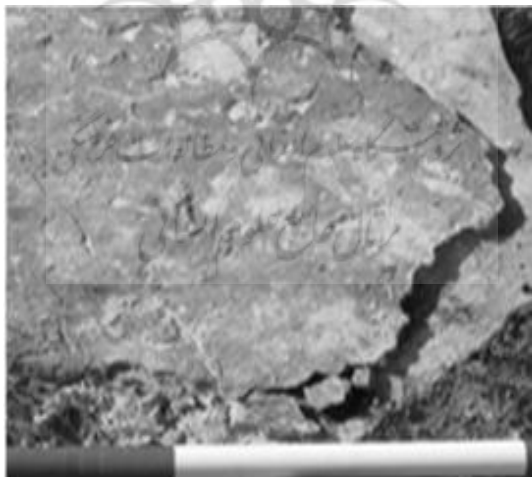
۲. سرفراز، گزارش سومین فصل کاوش های چرخاب برازجان، ص ۴۰.

۳. ابراهیمی، «تحلیل فضای کاخ های هخامنشی در برازجان»، ص ۱۰۳.

تصویر ۱۲- پوششی از گچ بر روی کف ایوان شرقی کاخ چرخاب. (ابراهیمی ۱۳۸۶، ۱۹۴)

در سقف این کاخ ابتدا بوسیله ملاطی ساروج مانند هموار سپس با کاربرد ردیفی از آجر فرش شده است. وبا استفاده از لایه‌های قیر طبیعی به منظور ایزوگام سقف این بنا را منحصر به فرد نموده است. اما از ستون‌هایی که سقف بر آنها استوار است هیچ اثری بدست نیامده است.^۱ (تصویر ۱۳)

تصویر ۱۳- استفاده از قیر طبیعی به منظور ایزوگام سقف در کاخ چرخاب. (سرفراز ۱۳۸۵، ۴۷)

۱. سرفراز، گزارش پنجمین فصل کاوش‌های چرخاب برازجان، ص ۴۷.

نتیجه:

بر اساس مطالعات علمی و حفریات باستان شناسان و بررسی‌های انجام گرفته در این پژوهش چنین نتیجه‌گیری شده‌است:

کاخ‌های پاسارگاد در دشت واقع شده‌اند و هیچ‌گونه صفه سازی در این کاخ‌ها صورت نگرفته، رودخانه پلوار که در ایران باستان «مدوس» نامیده می‌شده این دشت را سیراب می‌کرده‌است. و در رونق کشاورزی و موقعیت منطقه نقش بسزایی داشته‌است. نزدیکی پاسارگاد به کوه سیوند باعث شده که سنگ‌های معادن این کوه در ساخت کاخ‌های پاسارگاد مورد استفاده، و در شرایط زیست‌محیطی حایز اهمیت بوده‌است. همچنین در بنای کاخ‌های پاسارگاد از سنگ‌های سیاه و سفید استفاده شده‌است.

با توجه به کاوش‌های صورت گرفته، کاخ چرخاب در محلی به نام چرخاب در یک کیلومتری جنوب غربی برازجان و در دشت واقع شده و هیچ‌گونه صفه سازی در آن صورت نگرفته‌است. این کاخ در جنوب رودخانه فصلی "آردو" که از دامنه‌های کوه گیسکان سرچشمه می‌گرفته؛ قرار داشته، همچنین نزدیکی این کاخ به کوه گیسکان و سنگ‌های معدن تنگ گیر در ساختن کاخ و شرایط زیست‌محیطی مؤثر بوده‌است. مصالح و سازه‌هایی که در کاخ چرخاب استفاده شده سنگ بعنوان مصالح اصلی استفاده شده، بخصوص سنگ قواره که بصورت گودی‌های مختلف و مستطیل شکل در معدن تنگ گیر و کوه گیسکان مشاهده می‌شود، علاوه بر سنگ گچ-سا روج-خاک رس-آجر پخته نیز مورد استفاده قرار گرفته‌است. ستون‌های این کاخ در معماری خود بسیاری نظیر هستند حجاری که بر روی سنگ‌ها صورت گرفته به شکل دایره است و پایه ستون‌ها کاخ از دو سنگ سیاه و سفید استفاده شده‌است؛ ولی از ستون‌هایی که سقف بر روی آنها استوار بوده هیچ اثری بدست نیامده لیکن آثار مکشوفه موید آن است که سقف مسطح ابتدا بوسیله ملاطی ساروج مانند هموار و سپس با کاربرد ردیفی از آجر فرش شده، استفاده از لایه‌های قیر طبیعی به منظور ایزوگام سقف این بنا را منحصر به فرد نموده‌است. کاخ بارعام کوروش در پاسارگاد نیز از قیر طبیعی استفاده شده و اندازه‌های آجرهای به کار رفته در این کاخ با اندازه‌های کاخ چرخاب وضع مشابه داشته و استعمال ملاط قیر در

هر دو یکسان است. کورش بزرگ در سال ۵۵۳ آخرین پادشاه ماد آژدهاک را در نزدیکی شهر پاسارگاد شکست داد و وی به افتخار این پیروزی و موفقیت بزرگ دستور ساخت کاخ‌های باشکوهی را در پاسارگاد داد. همچنین در سال ۵۲۹ دستور داد به منظور سیادت دریایی ایران در حاشیه خلیج فارس کاخ عظیم و چشمگیر چرخاب بر پا شود. علی اکبر سرفراز باستان‌شناس و کاوشگر کاخ چرخاب در گزارشات کاوش‌های باستان‌شناختی چرخاب چنین نوشته: ساخت بنای عظیم کاخ چرخاب در برازجان (دشتستان) و حوالی دریای پارس (خلیج فارس) تسلط داشتن بر آب‌های این دریا و نظارت بر ساحل خلیج فارس دانسته‌اند که می‌تواند سد محکم و قاطعی از تسلط ایرانیان بر این دریا باشد. براساس مطالعات و فرضیات علمی نگارنده، کورش بزرگ احتمالاً: ۱- برای گسترش روابط سیاسی با کشورهای همجوار دریای پارس و ارتباط با کشورهای که از طریق این دریا میسر بوده است. ۲- تجارت دریایی و رونق اقتصاد حکومت هخامنشی ۳- علاقه وی به عمران و آبادانی، کاخ چرخاب را در حوالی دریای پارس ایجاد کرد. این کاخ در برازجان بخاطر همجواری و نزدیکی با دریای پارس بعنوان یک پایگاه و مقر سیاسی-اقتصادی در منطقه حایز اهمیت بوده است؛ با توجه به شرایط آب هوای منطقه در زمستان نوع سازه و معماری کاخ مذکور، کاخ فصلی بوده و نمی‌توان آن را کاخ دائمی برای سکونت و پایتخت دوم کوروش تلقی کرد. همچنین پاسارگاد بعنوان پایتخت سیاسی-مذهبی و چرخاب مقر و پایگاه سیاسی-اقتصادی در زمان کورش بزرگ حایز اهمیت بوده‌اند. بنا به نظر نگارنده این فرضیات و احتمالات می‌تواند قابل پذیرش باشد.

محوطه باستانی پاسارگاد نخستین نمونه استثنایی معماری ساطنتی هخامنشی است. پایتخت سلسله هخامنشی به دستور کورش بزرگ و با کمک سایر اقوام قلمروی امپراتوری ساخته شده، پاسارگاد مرحله مهمی از تحولات هنر و معماری ایران باستان را نشان می‌دهد.

آنچه در مورد اهمیت کاخ چرخاب در حاشیه خلیج فارس نوشته دال بر سیادت دریایی ایرانیان و سند مهم خلیج فارس است؛ مضافاً این که شکوه و جلال و نقشه و پلان این کاخ در این مکان از ویژگی‌های خاص برخوردار است که در سایر کاخ‌های هم‌زمان دیده

نمی‌شود. و این هم را موصفا در پوشش سقف سطح ۴۰*۱۰ متری جنوب کاخ به نیمه می‌توان مشاهده کرد که از بزرگترین ابتکارهای معماری و ابداع ساختمانی در ۲۵۰۰ سال پیش است که ارزش معنوی آن پس از گذشت قرن‌ها اینک بصورت شفاف و مستند آشکار شد.

بتن سبک برای اولین بار در جهان توسط کشور ما ساخته و در ۲۵۰۰ سال پیش در زمان هخامنشیان در کاخ چرخاب در برازجان استان بوشهر مورد استفاده قرار گرفته‌است. برای پوشش سقف مسطح پیش‌بینی باور نکردنی و معجزه آسا کعبه آن جواب مثبت داد. و توجه پیشینه تاریخی بسیار کهن برازجان را نزدیک می‌کند. در سقف این کاخ که خود نمونه عجیب معماری و مهندسی است؛ توانسته‌اند یک سقف با طول ۴۰ متر و عرض ۱۰ متر به صورت یکپارچه و صاف و ضخامت حدوداً ۵۶ سانتیمتر بسازند و می‌توان این سقف را نمونه یکی از عجایب جهان محسوب کرد.

منابع و مآخذ:

- ابراهیمی، نصرالله. «بازیابی کاخ‌های هخامنشی در برازجان با اتکا بر داده‌های باستان‌شناسی». **باغ نظر**، ش. ۹، پاییز ۱۳۸۹.
- ابراهیمی، نصرالله. «تحلیل فضایی کاخ‌های هخامنشی در برازجان». **پایان‌نامه کارشناسی ارشد**. دانشگاه تهران (گروه باستان‌شناسی)، ۱۳۸۶.
- استروناخ، دیوید. «پاسارگاد مرکز جهان». سال هشتم، ش. ۳، ۱۳۵۱. ص ۱۹.
- استروناخ، دیوید. **پاسارگاد گزارش از کاوش‌های انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۶۳**. ترجمه دکتر حمید شهیدی. تهران: میراث فرهنگی، ۱۳۷۹.
- اشمیت، اریخ. **تخت جمشید**. تهران: میراث فرهنگی، ۱۳۴۲.
- پیرنیا، حسن. **تاریخ ایران باستان**. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۷۵.
- توانگر، محمد کاظم. **تخت جمشید، پاسارگاد و نقش رستم**. شیراز: تخت جمشید، ۱۳۸۲.
- سامی، علی. **پارسکده**. شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس، ۱۳۵۹.
- سامی، علی. **پارسه و تخت جمشید**. بی‌جا: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس، ۱۳۴۸.
- سامی، علی. **پاسارگاد قدیمی‌ترین پایتخت کشور ایران**. شیراز: بی‌نا، ۱۳۳۳.

سامی، علی. **پاسارگاد پایتخت و آرامگاه کوروش**. به کوشش غ وطن دوست، شیراز: بنیاد فارس‌شناسی، ۱۳۵۵.

سرفراز، علی‌اکبر و بهمن فیروزمندی. **باستان‌شناسی و هنر دوران تاریخی**. بی‌جا: نشر عفاف، ۱۳۸۰.

سرفراز، علی‌اکبر. **گزارش اولین فصل از کاوش‌های چرخاب برازجان**. بی‌جا: مرکز اسناد و سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان بوشهر، ۱۳۸۰.

سرفراز، علی‌اکبر. **گزارش دومین فصل از کاوش‌های چرخاب برازجان**. بی‌جا: مرکز اسناد میراث فرهنگی، ۱۳۸۲.

سرفراز، علی‌اکبر. **گزارش سومین فصل از کاوش‌های چرخاب برازجان**. بی‌جا: مرکز اسناد میراث فرهنگی، ۱۳۸۳.

سرفراز، علی‌اکبر. **گزارش چهارمین فصل از کاوش‌های چرخاب برازجان**. بی‌جا: مرکز اسناد میراث فرهنگی، ۱۳۸۴.

سرفراز، علی‌اکبر. **پنجمین فصل از کاوش‌های چرخاب برازجان**. بی‌جا: مرکز اسناد میراث فرهنگی، ۱۳۸۵.

عبدی، کامیار. **پایتخت‌های شاهان هخامنشیان**. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۸۴.